

Україна ДИПЛОМАТИЧНА

DIPLOMATIC UKRAINE

НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК

*Випуск сімнадцятий,
присвячений 25-ій річниці дипломатії незалежної України*

SCIENTIFIC YEAR-BOOK

*The seventeenth issue
dedicated to the 25th anniversary of the diplomacy
of independent Ukraine*

Київ Kyiv

2016

Павло ГАЙ-НИЖНИК,

доктор історичних наук,
завідувач відділу історичних студій
Науково-дослідного інституту українознавства,
академік Української академії наук

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКА ВІЙНА 1043 РОКУ: ЦЕРКОВНИЙ ТА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ПРОТИСТОЯННЯ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ КИЇВСЬКОГО ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Анотація: Статтю присвячено комплексному дослідженню давньо-руської проблематики. Автор проаналізував наявні джерела, хронологічно близькі до часу хрещення Русі. У своїй праці автор доводить, що із запровадженням християнства релігійні процеси відбувались у взаємозв'язку не лише між собою, а й із державним та політичним розвитком суспільства. Розглянуто питання про похід руських військ на Візантію в 1043 році, з приводу якого спеціалісти висловили різні точки зору як щодо його причин, так і щодо його ініціаторів. У статті йдеться про передумови, перебіг та наслідки як внутрішньої політико-ідеологічної атмосфери в Давній Русі, так і зовнішньополітичної ситуації, пов'язаної зі змінами в русько-візантійських церковних відносинах.

Ключові слова: Ярослав Мудрий, Київська Русь, Іларіон, русько-візантійська війна.

Історія українського народу та держави засвідчує, що на їхній розвиток протягом століть впливали різні чинники, передусім економічні, політичні, духовні. Серед них важливу роль відігравали й релігійні. Із запровадженням християнства релігійні процеси відбувались у взаємозв'язку не лише між собою, а й із державним та політичним розвитком суспільства.

З'ясовуючи питання про похід руських військ на Візантію в 1043 році, спеціалісти висловили різні точки зору щодо його причин та ініціаторів. Так, Н. Полонська-Василенко в цьому контексті зазначала, що причиною походу було вбивство у Візантії якогось купця, як писав візантійський письменник Скилиця, проте М. Грушевський припускав, що Ярослав Володимирович хотів настрашити Візантію та здобути нові привілеї для руської торгівлі. М. Андрусак вважає, що причиною

цієї війни було бажання Ярослава успадкувати візантійський престол, позаяк його друга жінка, Феодора, була донькою цисаря Костянтина [27, с. 126–127]. А втім, більшість істориків підтримують із цього приводу тезу М. Грушевського, що питання причин початку війни 1043 року досі є незрозумілим, оскільки справжні спонуки походу київського князя на імперію ромеїв усе ще невідомі.

У Д. Дорошенка ж без пояснень цю подію зафіксовано як зовнішню політику Ярослава, яку знаменував «останній похід Руси проти своєї церковної метрополії» [7, с. 47]. І. Крип'якевич вважав, що «похід на візантійську столицю знаменував поворот до великодержавних планів Олега, Ігоря, Святослава. Але ми не знаємо, – обмовлявся вчений, – чи Ярослав думав про великі завоювання та опанування чорноморських шляхів, чи мав на меті тільки воєнну демонстрацію. Безпосередньою причиною війни було вбивство якогось київського купця, отже, були якісь поважніші непорозуміння в ділянці торгівлі, що завжди була дуже чутливим місцем у відносинах між Києвом та Візантією» [11, с. 76].

П. Толочко також зазначає, що й досі невідомо, що стало причиною цієї війни, проте припускає, що, «можливо, похід став відповіддю Руси на потяг Візантії розповсюдити на неї свій політичний вплив» [33, с. 356–357]. Учений пов'язує похід на греків із загостренням відносин між Києвом і Константинополем «після приходу до влади у 1042 році Костянтина IX Мономаха, політика якого відзначалася антируською спрямованістю» [34, с. 83]. Автор повідомляє, що джерела зберегли відомості не тільки про велику сварку на константинопольському ринку між руськими й греками, унаслідок якої було вбито знатного русича, а й про те, що «в цей же час на Афоні візантійці піддали розгрому пристань і склади руського монастиря» [34, с.155].

Дещо інший варіант запропонував історик церкви А. Карташев. Він вважав, що похід руських військ спричинило «грецьке церковне правління з 1037 року, яке не зміцнювало дружбу, а підігрівало національну церковну опозицію. І хто знає, як далеко вона зайшла б, якби руський флот не був розбитий» [9, с. 167]. Очевидець подій, відомий візантійський письменник Михаїл Пселл характеризував русів як затятих ворогів і конкурентів Візантії та зазначав, що «це варварське плем'я завжди жило яру і скажену ненависть проти грецької гегемонії; при кожному зручному випадку, винаходячи те чи інше звинувачення, вони створювали з нього привід для війни з нами» [9, с. 168]. «Чи не є це актуальним, – задавався питанням А. Карташев, – чи не є це свідчення натяком на боротьбу руських проти гегемонії, зокрема й канонічної?» [9, с. 168].

Але хто ж тоді, як логічно міркував Л. Гумільов, складав партію, ворожу грекам? О. Шахматов та Д. Ліхачов вважали, що ініціатива походу Ярослава належала не русичам, а варягам, які й довели руське військо до поразки, а з їх ватажків, що спровокували цю безглузду війну, названо Інгвара Мандрівника [2, с. 330].

Укладачі десяти томної «Історії релігії в Україні», як і А. Карташев, вважають, що війну 1043 року спровокував своїми діями Феопемпт (київський митрополит, посланець із Візантії), який не тільки вдруге висвятив Десятинну церкву, а й «ще цілим рядом інших актів спробував принизити запроваджену Володимиром церкву, ображав патріотичні почуття народу» [4, с. 26]. Тому ініціаторами походу на Візантію, на думку авторів, стала руська опозиція на чолі з Ярославом. Загалом позиції вчених відображено в окремих напрямках трьох концепцій, що було сформовано в історичній науці щодо причин цієї війни, а саме:

- Ярослав прагнув позбавитися церковно-ієрархічної залежності від Візантії (М. Присьолков, А. Васильєв, В. Мавродін, Д. Ліхачов та ін.);
- війна була викликана через зіткнення державно-політичних інтересів (І. Будовніц, М. Левченко та ін.);
- мало значення загострення всього комплексу стосунків (Г. Вернадський, В. Пашуто, В. Корольок та ін.) [15, с. 228–257; 16; 17; 18].

Природно, що в межах цих концепцій існує чимало окремішно-індивідуальних точок зору. У сучасній зарубіжній історіографії, зауважує Н. Нікітенко, визнано гіпотезу А. Поппе, який причиною конфлікту вважає втручання Русі в боротьбу Костянтина IX з бунтівним воєначальником Георгієм Маніаком на боці останнього [23, с. 122]. Цілком можливою вважає таку точку зору А. Поппе й один з авторів німецького тритомника з руської історії Київської держави Х. Рюс. Натомість Н. Нікітенко припускає, що після одруження Володимира з цесарівною Анною київські державці отримали право візантійського співволодіння, а відтак його син Ярослав Володимирович розв'язав війну з метою заволодіти візантійським тронем для зміцнення своїх позицій в ієрархії «Візантійської співдружності» [23, с. 126, 132]. Тож, як бачимо, питання про причини походу 1043 року все ще залишається дискусійним.

Що ж до безпосереднього аналізу перебігу подій цього походу, то, наприклад, Д. Дорошенко описує його так: «Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославича вирушила морем на Царгород. У той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воеводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: їх славний грецький вогонь спалив частину руської флотилії під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін, але сама була знищена вже коло устя Дніпра. Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом із Вишатою були приведені до Царгороду, і тут їм усім викололи очі» [7, с. 47–48].

І. Крип'якевич подає дещо іншу схему: «Військових кораблів було 400. Київський флот увійшов у царгородську пристань Фарос, але грецькі трієри розпочали наступ із ясним вогнем, вдерлися всередину і затопили кілька кораблів. Одночасно зчинилася буря і знищила багато човнів. Ярослав мусив відступити, а греки пустилися за ним

навздогін (можливо, автор помилився, вживши ім'я Ярослава, якого не було в цьому поході). До другої битви прийшло в якійсь затоці. Тут Володимир упорядкував свої кораблі, оточив греків і розбив їх: частина грецьких трієр була потоплена, частина попала в полон, тільки недобитки порятувались утечею. Такою славною перемогою закінчився останній київський похід на Константинополь. Але не обійшлося без жертв: частина княжого війська під проводом Вишати після першого бою мусила причалити до берега; там вони потрапили в грецький полон, і греки їх поосліплювали» [11, с. 58]. Загалом же, за І. Крип'якевичем, виходить, що то була слава перемога, а не поразка.

Л. Гумільов, відомий своїми несподіваними, але нерідко логічними та слушними інтерпретаціями (у сенсі, притаманному циклічно-історичним доктринам М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі) подає такі відомості: «Літописець повідомляє, що буря велика розбила кораблі руських. Але, можливо, причиною загибелі руського флоту знову став грецький вогонь. У всякому випадку, русів, які врятувались, на березі побивала і брала в полон латна кіннота візантійців. Володимир з частиною дружини вдалося повернутися в Русь» [6, с. 83].

За інформацією ж П. Толочка, «руські війська діяли успішно, але потім візантійський флот, озброєний грецьким вогнем, наніс їм значну поразку. Завершив розгром руського флоту шторм, під час якого загинуло багато кораблів. Частину дружини на чолі з Вишатою перестріло на Балканах візантійське військо і також розбило; багато руських воїнів потрапило в полон і було осліплено» [33, с. 357]. В іншому випадку цей же автор у своїй монографії «Давня Русь» зазначав, що «на шляху від устя Дуная до Царграда руські кораблі потрапили у шторм і більша частина їх опинилась викинутою на берег. Завершили розгром руського флоту грецькі кораблі. Володимир Ярославичу із залишками війська вдалося повернутися в Русь, численні дружинники, зокрема й воєвода Вишата, потрапили у полон» [34, с. 84].

Отже, серед причин, які призвели до поразки руського війська, названо дві — це несприятливі погодні умови (буря) та застосування супротивником «грецького вогню». Однак послідовність в авторів різна: а) спочатку греки застосовували вогняну суміш, а потім розпочався шторм; б) і морська битва із застосуванням супротивником «грецького вогню» та шторм відбувалися синхронно; в) одразу ж руські кораблі потрапили в шторм, а завершили розгром руського флоту грецькі кораблі, застосувавши свою «вогняну» зброю. Така невизначеність у авторів свідчить про нез'ясованість питання, а воно, на нашу думку, також має безпосередній зв'язок із причинами та ініціаторами походу.

А втім, для пошуку відповіді на це запитання варто зазирнути в більш ранні часи — дні князювання в Києві Ярославого батька Володимира Святославича [3]. Говорячи про великого князя київського Володимира, Іларіон описує велике благодіяння — хрещення землі руської, яке той

здійснив. Викладені ним похвали для багатьох учених стали доказом боротьби Руської церкви за канонізацію свого хрещеного отця, проти якої виступала Візантія, а значить — і антигрецької позиції автора.

Справді, Іларіон, вражаючи уяву читача, виважено й аргументовано вінчає Володимира титулатурою святості: «Сии славнии от славнихъ рождся, благороденъ от благородных, каганъ нашъ Влодимеръ»; «Не видель еси Христа, не ходиль еси по ньмъ, како ученикъ его обрѣтєся?»; «Поистинѣ бысть на тебѣ блаженство Господа Исуса»; «Не единого обративъ челоуѣка от заблуждениа идольскыа льсти, ни десяти, ни града, нъ всю область сию»; «Подобниче великааго Коньстантина, равноумне, равнохристулюбче, равночестителю служителемъ его!»; «Радуйся, въ владыкахъ апостоле!» [31, с. 44, 46, 48, 52].

Іларіон, мабуть, уперше в історії Давньоруської держави висунув на порядок денний питання про канонізацію Володимира Святославича в статусі рівноапостольного, оминаючи навіть «нижчу ступінь» формальним повідомленням.

З одного боку, автор «Слова...» з «отеческой» любов'ю перелічує візантійські добродієвості, котрі духовно відкривають шлях до спасіння та святості, і про які знав Володимир. Тому й «возсіяв розум у серці його». З іншого — Іларіон, немовби намагаючись з'ясувати причини благодатного перевороту у свідомості Володимира, вносить елемент протиріччя: «Како вѣрова? Како разгорѣся въ любовь Христову? [...] Не видѣ апостола, пришедша въ землю твою [...] и Сихъ всѣхъ не видѣвъ, како вѣрова? Дивно чудо! [...] Ты же, о блаженниче, безъ всѣхъ сихъ притече къ Христу, токмо от благааго съмысла и остроумна разумѣвъ» [31, с. 46]. У такій послідовності похвал простежується прагнення об'єднати два зовсім різних напрями, що пояснюють мотиви, які спонукали Володимира до хрещення.

В одному випадку князь Володимир чув про візантійські «благовірності» та «зажадав він серцем, загорівся Духом», аби стати християнином. Побачив це Бог і «возсіяв розум у серці його», після чого хрестився князь («увійшов у святу купіль і одродився от духу і води»). Далі ж Володимир хрестить усіх людей своїх. Звеличуючи Володимира як героя віри, гідного канонізації, порівнюючи його з великим Костянтиним, який зі своєю матір'ю Єленою «крестъ от Иерусалима принесѣша и по всему миру своему раславѣша», літописець заявляє: «Ты же съ бабою твоею Ольгою принесѣша крестъ от новааго Иерусалима, Константинна града, и сего по всей земли свои поставиша, утвердиста вѣру» [31, с. 48]. Отже, автор дуже вміло монтував першопочатковий зв'язок Русі з Константинополем, і саме за такої інтерпретації ідеологічний зміст протистояння Русі та Візантії нівелюється. Говорячи мовою канонічного права, було утверджено постфактум законне право Константинопольського патріархату, тобто Церкви-матері, визначати статус народженої від неї Руської митрополії.

У другому випадку хрещення Русі Володимиром — це самостійний «від благого розмисла і гострого ума» акт, що залежить тільки від князя:

1) він сам зрозумів, «яко естъ Богъ единъ творецъ невидимымъ и видимымъ, небеснымъ и земнымъ, и яко посла въ миръ спасенія ради възлюбенаго Сына своего» [31, с. 46];

2) хрестився «и си помысливъ, въниде въ святую купѣль. И еже инѣмъ уродство мнится» [31, с. 46];

3) після хрещення виявилась у ньому сила Божа («тобѣ сила Божиа вѣмѣнися») [31, с. 46], тобто сила до життя праведного «у великім терпінні, у скорботах... у чистоті... у лагідності...» (2 Кор. 6: 4–10), від чого свого часу відмовився батько його Святослав, позаяк «А дружина моя сему смѣяти начнут!» [26, с. 112].

Вивчення фактів з історії проведення церковної реформи князем Володимиром Святославичем дає уявлення про її поетапність (мала чотири етапи), відповідність якої нерозривно пов'язується з будівництвом головних церков: 1) на честь Іоанна Предтечі; 2) на честь Василя Великого; 3) на честь Богородиці (Десятинна); 4) на честь Благовіщення. Усі вони, уподібнені за біблійним принципом, мали сакральне значення: від хрещення та покаяння водою в Ісуса Христа до кінцевої мети — віри в Ісуса Христа як Сина Божого через миропомазання.

Водночас на шляху до створення умов для довготривалого існування автокефальної Руської церкви великим князем київським не було враховано складність усього комплексу церковних питань. Наважившись самочинно (за підтримкою корсунського духовенства) впровадити християнізацію, князь Володимир та його оточення (користуючись перекладною рідною мовою, церковною літературою, не визнаючи канонічної зверхності жодної з рівноапостольних церков) наштотувалися на відмову визнати Руську церкву канонічними рівноапостольними центрами. Подальші історичні події показали, що непевно закладений фундамент не став надійним підмурівком для подальшого самостійницького існування Руської церкви. Без канонічного офіційного зв'язку з рівноапостольним центром Русь опинилася за межами кафолічної спільноти.

Після смерті Володимира Святославича його син Ярослав, прагнучи визнання Руської церкви з міжнародним (канонічним) офіційним статусом, спрямовує церковну політику на залучення Руської церкви до кафолічної православної спільноти через канонічну зверхність Константинопольського патріархату. Його політичні та ідеологічні перетворення були системними й послідовними, починаючи з приходу до влади, підписання церковного пакту з Константинополем 1037 року та закінчуючи візантійським походом 1043 року та поставленням митрополита Іларіона на кафедру Руської церкви. Про це переконливо свідчать позалітописні твори, зокрема «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Похвала Володимирі» Іакова Мніха-монаха, «Читання про Бориса і Гліба» Нестора, а також «Повість временних літ».

Недооцінка місця та ролі канонічних зв'язків призвела до створення провізантійської партії на чолі з Ярославом Володимировичем. Наслідки були не надто втішними: Русь залишилася православною християнською державою, набувши офіційного канонічного статусу, проте раніше закладені підвалини для внутрішнього протистояння були причиною майбутньої боротьби провізантійської партії Ярослава з внутрішньою опозицією, яка відстоювала самостійність у церковних питаннях. Так відбувся розкол у давньоруському суспільстві.

Самостійницька опозиція, у якій ще за часів Володимира Святославича сформувалася незалежна церковна ідеологія та яка не була зацікавлена в новому перерозподілі матеріальних цінностей і владних повноважень, стала, очевидно, ініціатором війни з Візантією у 1043 році.

У «Повісті временних літ» знаходимо, що Ярослав не сам очолив цей похід, а відрядив старшого сина Володимира (якому було 23 роки), однак у літописі не зазначено часу. До речі, це перший випадок у низці всіх попередніх походів на Візантію, коли така важлива акція взагалі відбувалася без участі київського князя.

Пройшовши гирло Дунаю на шляху до Царгорода, руські кораблі потрапили в шторм, після якого 6 тисяч воїнів опинилися на березі. Самого княжича Володимира врятували, узявши на корабель Ярославова воеводи Івана Творимирича. А далі виникає незрозуміла ситуація. Русичі, яких бурею викинуло на берег, вирішують іти в Русь «и не идяше с ними никтоже от дружины княжею». Вимальовується дуже важлива деталь — у руському війську були дві дружини. Одна дружина на березі, інша — княжа дружина — на кораблях, які вціліли. Чому виникла така неузгодженість у діях руського війська, літописець пояснює тільки однією причиною, яку повторює двічі, — майже масове дезертирство шести тисяч воїнів. Тому з княжої дружини з ними ніхто не пішов. Мабуть, відбулася якась військова рада, після якої воевода Вишата приєднався до дружини на березі.

Цікавим є й те, що воеводі, якому київський князь доручив загальне керівництво військом, княжа дружина не підпорядковувалася. Творимирич, узявши Володимира на свій корабель, перебрав на себе керівництво воєнною кампанією. Незрозумілим залишається й мотив суперечки, адже кораблі, яких не побила буря, теж спрямували свій курс у зворотному напрямку. Володимир змушений був повернути назад і дати бій 14 візантійським кораблям, які їх наздоганяли. Мабуть, причина непорозуміння була зовсім в іншому? Відповіддю на це запитання може бути промова воеводи Вишати: «Аще живь буду, то с ними, аще погыну, то с дружиною». У словах Вишати відчувається не тільки симпатія до цієї дружини, певна відповідальність за неї, а й небезпека, яка загрожувала життю воїнів, які опинилися на березі. Отже, саме на березі розгорталася кульмінація цього походу, а тому виходить, що зраджували, відмовившись допомогти своїм співвітчизникам, саме воїни княжої дружини.

Є. Разін, аналізуючи причини поразки цього походу, зазначав: «Треба зазначити, що в цьому випадку відсутнім було єдине сильне керівництво, і військо було розпорошене. Значний підрозділ, який вів берегом воєвода Вишата, було розбито. Володимир з іншою частиною війська відступив на човнах (кораблях), фактично кинувши напризволяще корпус Вишати» [29, с. 101]. Поясненням парадоксальності ситуації, на наш погляд, може бути повернення Вишати¹ до дружини, представники якої, найімовірніше, і були ініціаторами цього походу.

Слушність такого тлумачення повертає нас до подій, пов'язаних із діяльністю митрополита Феопемпта в Києві. Його поява в Русі теж не була випадковою, адже саме при ньому великий князь київський Ярослав укладав у 1037 році церковний пакт із Константинополем. Із цього спектра зрозумілим стає мотив неузгодженості дій у самому війську й позиція княжої дружини, яка не була зацікавлена в продовженні походу. Проте від самого його початку князь був змушений послати її в той похід і, можливо, під тиском віча та потужної опозиції, які й виступили проти канонічної залежності київської митрополії від Константинопольського патріархату. Про те, що в Русі були міцні залишки опозиції, свідчать і позалітописні твори Іакова Мніха в «Похвалі Володимирі» та Нестора в писанні про Бориса і Гліба. Звідси стає зрозумілим і те, чому Вишата, якого греки відпустили за три роки, повертається з полону не до великого князя Ярослава в Київ, а в Новгород — до його сина Володимира. Крім того, після смерті княжича Володимира Ярославича Вишата вже разом із його сином Ростиславом Володимировичем змушений був тікати аж у Тмутаракань, де Ростислава отруїть грецький катепан (імператорський намісник), якого, своєю чергою, можливо, саме за це поб'ють камінням у Корсуні.

Утім повернімося до питання: чи міг бути ініціатором воєнного походу в 1043 році сам Ярослав Володимирович? З огляду на зовнішньополітичну діяльність, яку розгорнув київський князь, укладаючи союзи з державами через матримоніальні зв'язки та в спосіб, яким він намагався розв'язати церковне питання з Візантією (визнавши грецьку патріархальну зверхність, прийнявши першого, направленого Царгородським патріархом, митрополита Феопемпта), можна стверджувати, що військовий похід на Візантію, навіть якщо вважати його демонстрацією сили, був невідгідним передусім самому князю Ярославу.

Згідно з літописною традицією подання матеріалу ініціативу завжди приписують князю, а про вплив його оточення та тиск суспільної думки не зазначають. Тому рішення про похід на Візантію антигрецької опозиції, яку могли очолювати заможні та впливові бояри, що «плакашася за Володимирем Святославичем, акы заступника ихъ

¹ Нагадаємо, що воєвода Вишата був нащадком Добрині — дядька великого князя Володимира Святославича по материнській гілці.

земли, убозии акы заступника и кормителя» й було зафіксовано літописцем як рішення князя [26, с. 144]. Саме таке тлумачення дає можливість пояснити логіку дій Ярослава з моменту його непокори батьку, великому князю київському Володимиру, починаючи з 1014 року, і до поставлення русича Іларіона київським митрополитом.

Розглянемо головні історичні фрагменти, які, на наш погляд, були пов'язані з церковною політикою Ярослава.

1. «В лѣто 6522 (1014). Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающе Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху. И тако даяху вси посадници новгородстии, а Ярославъ сего не даеше к Киеву отцю своему» [26, с. 144]. Посадником у Новгороді на цей час був син Добрині Костянтин, із яким у Ярослава склалися суперечливі відносини. Про це свідчить і літопис: «...варязи бяху мнози у Ярослава, и насилье творяху новгородцем и женамъ ихъ» [26, с. 154]. У конфлікті, що розгорнувся, новгородці перебили варягів «во дворѣ Поромони», після чого почалися переговори², на які Ярослав запросив «нарочитыѣ мужи, иже бяху исѣкли варягы, и обльстивъ я исѣче» [26, с. 154].

Тієї самої ночі, за літописом, Ярослав отримує звістку від своєї сестри Предслави: «Отець ти умерлъ, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюдися его повелику» [26, с.154]. Ця літописна версія залишається традиційно поширеною в історичній літературі, хоча, наприклад, О. Хорошев, наводить низку аргументів на користь того, що вбивство Бориса здійснено варягами за наказом саме Ярослава [36, с. 26–31]. Потім відбулося віче, на якому новгородський князь просив вибачення та навіть розплакався. «И рѣша новгородци: «Аще, княже, братья наша исѣчена суть, можемъ по тобѣ бороти» [26, с. 156]. Що саме пообіцяв Ярослав новгородцям, літописець не повідомляє. Але перебіг подій, пов'язаний із відмовою самим князем платити данину Києву, можливо, і став предметом домовленості.

Посівши київський стіл, Ярослав, напевно, обіцяв захист і скасування данини, яку стягував із новгородців щороку Київ. Слова «нарекъ бога» (призвавши на поміч бога) дали підставу науковцям для твердження, що Ярослав виступив проти Святополка саме на Спаса (Преображення) 6 серпня 1015 року, після урочистого богослужіння [19, с. 82]. Це послаблює, якщо взагалі не знімає наведену вище тезу Л. Гумільова щодо проязичницьки налаштованого новгородського війська, яке виступило проти християнського Києва. Зібравши «варягъ тысячу, а прочих вой 40 000», Ярослав вирушив у похід [26, с. 56]. Битва відбулася після тримісячного стояння обабіч Дніпра. Фахівці стверджують, що саме на світанні 26 листопада 1015 року, після успішної нічної акції сплювання дружини супротивника через заприязнено-

² Цілком імовірно, що цей крок Ярослав здійснив не без поради свого воеводи й кормильця Блуда, який свого часу зрадив Володимирового брата, великого князя київського Ярополка.

го з Ярославом мужа, новгородський князь розпочав вирішальну й переможну битву з власним братом — київським князем Святополком.

2. Далі літописець занотував: «Ярославъ иде в Киевъ, и погорѣ церкви» [26, с. 156]. За розрахунками вчених, Ярослав був на київському столі вже того ж дня, або 27 листопада 1015 року. «Церкви ж погоріли» в 1017 році. З'ясовано, що ця подія сталася після повернення Ярослава з походу до города Берестія. Археологічні розкопки також засвідчили, що в Києві були тоді дерев'яні рубні будинки [19, с. 82]. Виникає запитання: чому не згоріли дерев'яні будинки, торговельні лавки, а самі лише церкви? З іншого боку, укладачі Літопису руського наголошують, що дата закладання Софійського собору припадає на той же 1017 рік [19, с. 82]. Для чого треба було спалювати одні церкви й будувати інші?

Розвідки останніх десятиліть показали, що на початок XI століття аналогічна доля спіткала майже всі пам'ятки церковної архітектури в центральних, західних і південнозахідних районах Балканського півострова. Наприклад, десь у 971 році (під час війни проти Святослава Ігоровича) візантійський імператор Іоан Цимісхій захопив болгарські міста Пліску й Преслав. Й одразу ж почалася перебудова церков. Після другого завоювання на початку XI століття сотні церковних споруд було зруйновано остаточно. Дослідники дійшли висновку: руйнували візантійці в такий спосіб давнє, болгарське, від апостола Павла християнство [32, с. 235–237].

Зауважимо, що в болгарських церквах був південний вхід до наосу для здійснення богослужіння, що змінювало розташування приміщень у вівтарі... Для візантійців цього було достатньо, аби зруйнувати такі церкви як «еретичні». Останні дотримувалися богослужіння за давньою традицією, пов'язаною з ім'ям апостола Іакова. Із його іменем пов'язане й так зване Протоевангеліє Іакова, яке вважають апокрифічним і в давніх грецьких списках («Ісидоровому індексі») належить до заборонених [32, с. 237]. У слов'янських же списках заборонених книг воно відсутнє (наприклад, у Погодіновому).

Із досліджень спеціалістів у галузі руської середньовічної архітектури й живопису випливає, що архітектурна традиція Першого Болгарського царства мала продовження в Київській Русі та Новгороді, де навіть зустрічаються підписи болгарських майстрів [32, с. 248–249]. «У науковій літературі, — зазначає Й. Табов, — тривалий час вважалося, що зразком для Десятинної церкви в Києві була північна церква в Богородичному монастирі Константина Ліпса... в Царграді» [32, с. 249]. Учений, посилаючись на результати дослідження Американського археологічного інституту, а також А. Чілінгірова, наголошує, що зазначена церква в Константинополі є простою хрестовокупольною спорудою та не могла бути зразком для київської Десятинної. Натомість ідентичність було виявлено між київською Десятинною церквою та Преславським кафедральним собором у Болгарії. Тому, мабуть, неви-

падково її (Десятинну церкву) як «єретичну» буде освячувати вдруге (1039 р.) митрополит-грек Феопемпт. Правильність такого тлумачення обґрунтував у своїх розвідках і М. Мур'янов [22, с. 265–269]. Це допомагає зрозуміти, чому погоріли церкви в Києві в 1017 році. Віддати наказ зруйнувати Десятинну церкву, зрозуміло, Ярослав наважитися не міг, проте протиставити їй новий Софійський собор, ідентичний Софійському у Візантії, князь міг тільки узгодивши це питання з Константинополем і заручившись його підтримкою.

Додамо також, що навіть якщо (за деякими сучасними версіями) Софію Київську було закладено не Ярославом, а Володимиром, то вона, недобудована, могла також погоріти. Такий поворот подій змусив би Ярослава знову розпочати будівництво Софійського собору, а Ярославим офіційним літописцем надав би підстави не згадувати про закладення храму Володимиром і продовження його будівництва за князювання Святополка, натомість оголосити саме Ярослава засновником і будівничим храму Святої Софії в Києві.

Водночас ситуація знову загострюється поновленням боротьби зі Святополком, який за підтримки польського князя Болеслава вирушив на Київ. Як наслідок, 1018 року Ярослав зазнає нищівної поразки й «убѣжа съ 4-ми мужи Новугороду» [26, с. 158]. Зацікавленість Болеслава надати допомогу Святополку можна пояснити не лише тим, що останній був одружений із його донькою, а й одним із завдань Польської церкви за поширення християнства, яке було орієнтоване на Рим. Не випадково ще за життя Володимира з'являється в Русі як капелан доньки Болеслава Рейнберн, «поставлений (ще) у 1000 році єпископом Колобжега» [35, с. 149]. І коли Ярослав «хотяше бѣжати за море», то «посадникъ Коснятинъ, сынъ Добрынь, с новгородьци расѣкоша лодѣ Ярославлѣ, рекуше: Хотемъ ся и еще бити съ Болеславомъ и съ Святополкомъ» [26, с. 158].

У Києві ж за наказом Святополка почали вбивати воїнів Болеслава, який був змушений тікати з міста. Можливо, Святополка обурило не тільки свавілля, яке чинили поляки, а й те, що Болеслав зробив своєю наложницею Предславу. Не виключаємо й певні непорозуміння з приводу переговорів про обмін полоненими, про які залишив повідомлення Тітмар Мерзебурзький. Коли Ярослав біжить із Києва (1018 р.), «архієпископ цього міста із усім духовенством» з почестями зустрічає Святополка й Болеслава. А потім Болеслав посилає цього ж архієпископа до Ярослава для переговорів про обмін полоненими: у Ярослава в полоні була Болеслава донька, дружина Святополка, а Болеслав захопив у Києві мачуху Ярослава, його дружину й сестер [28, с. 233].

Тим часом у 1019 році в битві на річці Альгі новгородці розбивають печенігів, останніх союзників Святополка. Скориставшись нагодою, Ярослав проводить радикальні заходи з ліквідації залишків опо-

зиції: він усуває новгородського посадника, який фактично подарував йому престол, свого двоюрідного дядька Костянтина Добринича, таким чином залишив новгородську опозицію без лідера.

Проблему було вирішено на користь генерального церковно-політичного напрямку — орієнтацію на рівноапостольну Константинопольську церкву. Такого ж висновку дійшли й укладачі 10-томної «Історії релігії в Україні» [4, с. 25].

3. Здійснити подальші плани Ярославу завадив інший його брат — князь Тмутараканський Мстислав Володимирович. Після битви біля міста Листвена в 1024 році брати уклали союз, поділивши територію та сфери впливу: «И сѣдѣше Мстиславъ Черниговѣ, а Ярославъ Новѣгородѣ, и бѣяху Киевѣ мужи Ярославли» [26, с.162]. Мстислав вирішив не добивати Ярослава по його поразці, припинивши круговерть сімейної різанини, й запропонував братові мир. Так у державі Руській було встановлено великокняжий дуумвірат.

4. Свою церковно-політичну програму Ярослав продовжив після смерті Мстислава (1036 р.), у якого не було синів. У Новгороді посадив старшого сина Володимира, а «єпископа постави Жидяту» [26, с. 164], виразника візантійського канонічного православ'я. Проте, напевно, у Новгороді залишки грекофобської опозиції ще були спроможні впливати на ситуацію. Тому лише після невдалого походу на Візантію аж у 1045 році «заложи Володимерь святую Софью Новѣгородѣ» [26, с. 168].

У Києві ж розпочинається капітальне будівництво цілого архітектурного ансамблю: «В лѣто 6545 (1037). Заложи Ярославъ Городъ великій, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя Богородица благовѣщенье, посемь святого Георгия (Побідоносця — свого патрона) монастырь и святыя Ирины» [26, с. 164, 166].

Тимчасово навколо князя формується провізантійська партія. Із грецької на слов'янську мову перекладають богословські праці, святе письмо, церковні устави тощо. Цікаву інформацію щодо цього подає літописець: «Боголюбивому князю Ярославу любящую Берестовое и церковь ту сущую святыхъ Апостоль, и попы многы набѣдѣю, в них же бѣ презвутерь, именемъ Ларионъ, мужъ благъ, книженъ и постникъ» [26, с. 168, 170] (якого в 1051 році буде обрано київським митрополитом). Чи не там просвіщали Ярослава щодо візантійсько-православної віри й корегували його церковну орієнтацію?

Зрозуміло стає, чому Іларіон, викопавши невеличку печеру, молився в ній «богу втайне» [26, с. 170]. Прийняття канонічної залежності від Візантії тримали в таємниці, а до самої акції, мабуть, готувалися заздалегідь.

5. Князю ж Ярославу відтоді залишалося лише перемогти київську опозицію. І знову в його діях простежується цілеспрямована послідовність стратегічної церковно-політичної лінії. Щоб закріпити успіх і до-

вести цю справу до логічного кінця, а також зміцнити власну позицію великого князя, до Києва прибув з Константинополя митрополит Феопемпт. Те, що заходи були радикальними, сумніву в спеціалістів не викликає. Крім того, учені дійшли висновку, що такий радикалізм греків обурило навіть самого Ярослава, який і став ініціатором боротьби Руської церкви за самоврядність від Константинопольського патріархату.

На наш погляд, князь залишався послідовним у своїх діях. Проте ніякого розриву з Константинополем із боку Ярослава не було. Навпаки, навіть коли київським митрополитом буде поставлено русича Іларіона, канонічний зв'язок із Царгородом залишатиметься непорушним.

У Никонівському літописі, пояснюючи причини, які змусили обрати Київським митрополитом русича Іларіона, літописець записав: «Руским епископи поставища Илариона, Русина, митрополита Киеву и всей Русской земле, не отлучающееся от православных патриарх и благочестия Греческого закона, ни гордящееся от них поставлятися, но соблюдающее от вражды и лукавства, якоже беша тогда» [1, с. 86]. Тобто не пориваючи канонічного зв'язку з Константинопольським патріархатом, не відмовляючись від грецької ортодоксії, не претендуючи на зверхність у призначенні митрополитів, але щоб усунути ворожнечу й підступність, які тоді були. Прозорий натяк на ситуацію, коли київським митрополитом був грек Феопемпт.

Пояснення літописця взагалі не припускає будь-якої боротьби чи претензії на церковну самостійність і незалежність. Водночас починає діяти Печерський монастир, для створення якого греки доклали теж певних зусиль. По-перше, було знайдено й підготовлено для цієї справи Антипу, який пройшов курс навчання на Афоні, де й був висвячений у чернечий сан, отримавши ім'я Антоній. Присилаючи майстрів, «злата на три лѣта» давши, візантійці привозили із собою також мощі святих мучеників «Артемия и Полиекта, Леонтия, Акакия, Арефы, Якова, Феодора» [10, с. 418], реліквіями яких теж закріплювався канонічний зв'язок Русі з Царгородом. Поступку ж Константинополя в обранні митрополитом русича ми розуміємо як переосмислення Візантією потенційних можливостей опозиції грекофобів-самостійників, яку спочатку було недооцінено, а також як прагнення щонайшвидше замиритися з небезпечним північним сусідом, оскільки в 1046 році на північному кордоні Візантії розпочали наступ печеніги [5, с. 323].

Зауважимо, до речі, що до сьогодні не запропоновано переконливої версії пояснення причин «дивних» учинків давньоруських світських та релігійних можновладців, їхніх мотивацій. Ідеться, зокрема, про такі «незрозумілі» події давньоруської історії, як, наприклад, розпорядження князя Ярослава Володимировича (Мудрого) щодо хрещення та перепоховання в Десятинній церкві в 1044 році останків його дядьків — князів Ярополка та Олега Святославичів.

Іншим прикладом «дій не за правилами» є призначення в 1051 році на київську митрополичу кафедру колишнього духівника Ярослава Володимировича Іларіона всупереч традиціям Вселенського патріархату — собором єпископів.

З одного боку, призначення митрополитів без попереднього благословення вселенськими патріархами суперечить визначеним канонам, і перші руські митрополити були візантійськими греками, які приходили на Русь після патріаршого благословення. Водночас ніхто не міг скасувати так зване Перше апостольське правило, згідно з яким щонайменше двоє чи троє священників можуть обрати собі гідного наглядача (грецькою — єпископа), двоє чи троє єпископів — архієпископа чи митрополита... і так до патріарха включно. Проте, як і в першому випадку, регулярні відступи від канонів могли б розхитати дисципліну та сприяти можливим зловживанням із боку церковних та світських структур [20; 21].

Отже, у такий спосіб інтелектуали Русі гарантували собі можливість у разі потреби беззастережно апелювати не так до канонічних традицій, як до прецедентів ранньохристиянської доби, коли поширеною була експериментальність, орієнтованість на інтелектуально-моральні засади, авторитетні біблійні та святоотцівські приклади.

Повертаючись безпосередньо до самого походу на Візантію, переконані, що будучи абсолютно послідовним у досягненні поставленої мети, а вона не передбачала якихось зовнішньополітичних ускладнень із Візантією, доходимо висновку, що Ярослав та його оточення не були ініціаторами війни 1043 року. Вірогідно, що війну розв'язала все ж таки опозиція, яка намагалася захистити й підтвердити свою церковно-державну незалежність і самобутність, що була сформована за часів Володимира Святославича. Поразка ж руських військ дала можливість Ярославу Володимировичу, з одного боку, ослабити спротив опозиції, а з іншого — довести вищевикладену церковну політику до логічного завершення. Як наслідок, було узгоджено питання про призначення Київським митрополитом русича, виразника візантійської православної ортодоксії, пресвітера Іларіона, який і запропонував програму подальших церковних, політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про закон і благодать». Заслугує на увагу й той факт, що воїнів, які потрапили до полону, греки (як і болгар у 1019 році при Василії Болгаробійцеві) осліпили. Таке не чинять із воїнами, це розправа над бунтівниками. А. Карташев у цьому контексті зауважує, що «греки руську війну розглядали як бунт підданих василевса», тобто не як війну, а як повстання [9, с. 167].

Отже, можемо узагальнити:

- церковна політика Ярослава Володимировича була орієнтована на ідею залучення Руської церкви до кафедральної східнохристиянської спільноти та визнання єдиної догматико-канонічної системи, тому мала послідовний, скорегований на канонічний зв'язок із Константинопольським патріархатом характер;

- на той час склався певний порядок взаємин між світовими християнськими центрами та підпорядкованими їм дієцезіями.

Цей порядок базувався на відповідних принципах і правилах:

а) прийнятим до істинної Кафолічної й апостольської церкви слід було визнати та виправити попередні помилки, схвалити всі догмати Церкви, яка приєднує, полишаючи свої деякі канонічні, літургійні й побутові особливості;

б) церкву, яка приєднувалася, вважали дефектною;

в) після приєднання її перестають вважати неповноцінною, її приймає вся кафолічна християнська спільнота.

За князювання Ярослава церковні реформи розпочав проводити грек Феопемпт. У 1037 році він робить спробу скасувати привілеї з Десятинної церкви й перевести їх на ім'я новоствореної митрополії — Софійського собору. Насильно впроваджують грецьку митрополічну владу [9, с. 197]. Скасовують єпископські суди на користь митрополита й князя.

Зібрані в 1043 році для походу на Візантію воїни будуть представляти інтереси різних політичних сил. Князь не міг ігнорувати таку акцію, тож був змушений підтримати її, додавши до зібраного війська княжу дружину на чолі зі своїм воеводою Іваном Творимиричем. На те, що ініціатива війни належала не Ярославу, вказують такі факти: загальне воеводство очолив не Творимирич, а воевода Вишата, якого висунула опозиція. Була в руському війську й варязька дружина на чолі з Ингваром Мандрівником.

До походу на Візантію готувалися заздалегідь. Вважаємо, що греки знали про підготовку русів і вжили відповідних запобіжних заходів. В іншому випадку вони могли б, як у попередній практиці, просто відкупитися вірою та грішми, тим паче, що мобілізація армії коштує дорожче. Така позиція греків наводить на думку про можливу домовленість візантійського й великокнязівського оточення щодо підтримки останнього. За цих обставин Ярослав і не очолив військову експедицію, а змушений був, найімовірніше, під тиском київського віче та опозиційних бояр відправити свого старшого сина Володимира. Не виключаємо, що син міг стати й заручником, аби попередити можливу зраду з боку представників княжої дружини.

До подібних міркувань спонукають відомості про похід, що подає нам літописець: щойно Володимир опинився на кораблі воеводи княжої дружини Творимирича, той почав ігнорувати воеводство Вишати. Руська флотилія повернула сама додому, кинувши напризволяще тих, хто залишився на березі, а занепокоєність Вишати в словах «а як-що погибну — то з дружиною» може свідчити лише про одне — корпус руських військ був у небезпеці. Залишає русів на березі й Ингвар Мандрівник зі своєю дружиною, подавши на Кавказ [5, с. 330–331]. Вважаємо, що серед причин поразки руського війська вирішальну роль зіграла все ж таки не буря на морі, а готовність грецьких військ до битви, які зайняли вигідну й безпечну позицію біля маяка Іскресту. Це пояснює, чому під час бурі викинутими на берег опинилися лише

руські кораблі й жодного грецького. Тому найвагомішою причиною поразки русичів була неузгодженість дій дружин, яка водночас не відкидає можливості заздалегідь «скорегованої тактики».

Отже, похід русичів 1043 року на Візантію від самого початку був приречений на поразку. У такому результаті виявилися зацікавленими ті сили в оточенні Ярослава, які орієнтувалися на зв'язок із візантійським християнським центром. Ярославу ж Володимировичу це дало змогу, з одного боку, ослабити спротив опозиції, з іншого — довести вищезгадану церковну політику до логічного завершення. Відтак започатковується низка заходів князя київського, з яких одні спрямовуються в матримоніальному векторі, а інші зорієнтовані проти греко-фобських антипатично-войовничих настроїв. Як наслідок, було узгоджено й питання про призначення київським митрополитом русича, виразника східнохристиянської візантійської ортодоксії — пресвітера Іларіона, який запропонував програму подальших церковних і політико-ідеологічних перетворень у своєму «Слові про закон і благодать».

«Слово...» Іларіона, по-перше, розкриває гостру боротьбу двох християнських партій; по-друге, за схемою похвал приховано механізм примирення супротивних сторін, коли вказується на канонічний зв'язок із Візантією, і водночас, коли хрещення Русі змальовано як самостійний акт Володимира, який стає вчителем і наставником Руської землі.

Звеличуючи князя до статусу рівноапостольного, не принижуючи при цьому значення самобутньої Руської церкви, Іларіон виводить її на рівень церковнополітичного партнерства з Константинополем, тобто розкриває перед нами цікаву та складну комбінацію геополітичних інтересів Давньоруської держави. Основним моментом для її реалізації мала стати офіційна канонізація Володимира, санкціонована греками. Така інтерпретація пояснює мотиви, які не спонукали єпархіальні відомства³ до самостійної канонізації князя. Дослідники зазначають, що саме в цей час взаємини Константинополя та Русі нічим не були ускладнювалися, більше того, у 1052 році було укладено шлюб візантійської принцеси із Всеволодом, сином Ярослава Володимировича.

Припускаємо, що грецька сторона, прагнучи взяти Руську церкву під свою канонічну зверхність, враховуючи складні обставини, викликані внутрішніми суперечностями, уміло надаючи підтримку провізантійськи налаштованій партії, не поспішаючи з канонізацією Володимира, погоджувалася на компроміс, запропонований Іларіоном. Ми маємо підстави вважати, що саме такого ідеолога, як Іларіон, можливо, найосвіченішу людину свого часу, яка розуміла букву канонів, переконаного прибічника православного віровчення, що з глибоким благоговінням ставився до візантійської ортодоксії, і висувають зацікавлені кола на місце глави Руської церкви.

³ Єпархія – церковний округ на чолі з архієреєм.

Проте невдовзі виявилось, що офіційну канонізацію Володимира штучно затягували. Вирішення цього питання стало головним у внутрішньому протиборстві грекофобів і партії провізантійської орієнтації.

У «Пам'яті та похвалі Володимиру» (друга половина XI ст.), перераховуючи добродієння й вихваляючи його філантропію, Іларіону вторить Іаков Мніх. Проте схема похвал у цього автора є дещо іншою. Наділений Божим даром, освячений благодаттю святого Духа, князь хрестився сам «и всю землю Рускую крести от конца до конца» [8, с. 129–130]. Про те, що Володимир керувався тільки своїм «добрим наміром та гострим розумом», Іаков Мніх навіть не згадує.

Очевидно, тут на перше місце виноситься божественний промисел і знімаються підозри в політичному утилітарному акті Володимира.

Очевидно, що Іаков Мніх був представником опозиції, яка продовжувала боротися за канонізацію Володимира. Припускаємо, що саме в цій християнській общині Володимира шанували як святого та рівноапостольного. В. Крекотень писав: «Незабаром після “Пам'яті” виникає коротке проложне житіє Володимира як наслідок його офіційної канонізації» [12, с. 121]. Греки ж, зі свого боку, починають поширювати думку про те, що на Русі в давні часи проповідував святий апостол Андрій. І, очевидно, діти Ярослава зазнали впливів греко-фільської агітації, зокрема його син Всеволод. Про це свідчить лист до руського князя Всеволода Ярославича, написаний від імені імператора Михайла Дуки (1072–1077 рр.) його секретарем, відомим ученим свого часу Михайлом Пселлом. У листі йшлося про проект сватання доньки Всеволода за брата імператора Візантії. Одним з аргументів для укладання тісного династичного союзу висувалася, зокрема, і теорія спільності християнського джерела та його провісників⁴.

Рік особистого хрещення Володимира в Нестора, як і в Іакова Мніха, — 987-й. А. Карташев з приводу цього датування зазначав: «У найдавнішому пергаментному рукописі житія це місце має такий вигляд: “Це було в літо СУЧе”. Буквально це означало би 982 р. від Різдва Христового. Явне непорозуміння: переписувач останню четверту літеру дати СУЧе прийняв не за цифру 5, а за закінчення порядкового числівника, тобто “літо” “...оє”, таке то, очевидно, що той же 987 р.» [9, с. 114]. Водночас Нестор узагалі не допускає думки про можливий зв'язок такої важливої події з Візантією. Він переносить центр тяжіння до царини містичної — тільки завдяки видінню Божому «крест'янину створися».

⁴ Крім того, важливим є те, що незадовго до цих подій 1071 р. Візантія отримала катастрофічну поразку від турків у битві під Манцикертом 1071 р., коли вперше до полону потрапив імператор, а також зазнала ганьби, поступившись туркам Нікеєю (місцем Першого вселенського собору). Візантія також без спротиву прийняла факт утворення на колишніх власних територіях Іконійського султанату із символічною назвою Рум, тобто Рим (адже відомо, що Візантія претендувала на римську імперську спадщину й офіційно називалася «Басилея римлян»).

Згідно з давнім канонічним переказом візантійці вважали, що саме Римська імперія є бронєю та оболонкою вічного царства Христового, і тому вона сама набуває символічної подоби цієї вічності в історії. Східна Церква, прирощена до цього свого конкретного «історизму» у формі імперії, до останньої можливості прагнула поборювати неофітів східного обряду (візантійської традиції), нав'язуючи молодим православним народам еллінізацію як єдину й необхідну форму історичного існування. Тому великий Рим пов'язувався зі східною християнською імперією, котра нівелювала протонаціональні церкви своєю універсальністю й тоталітарністю. Зрозуміло, що саме таке формулювання, як «Новий Костянтин великого Риму», а не «Другий (Новий) Костянтин великої Русі» й було прийнято грецькими цензорами.

Отже, можна констатувати, що в боротьбі за офіційну канонізацію великого князя київського Володимира брали участь дві християнські партії. Одна нерозривно пов'язувала її з боротьбою за автокефальність і цілеспрямовано доводила, що християнізація Русі — це самостійний, але за сприяння Божого промислу акт Володимира Святославича. Друга, також прагнучи офіційної канонізації Хрестителя, віддавала перевагу Візантії, а точніше — завуальованій і прихованій за канонами політичній комбінації Константинопольського патріархату. Тож саме це церковно-ідеологічне протистояння й зафіксував як «перемогу» константинопольських претензій і амбіцій офіційний літописний звід.

Тож вважаємо, що церковна політика князя Ярослава та митрополита Іларіона розривала як ідеологічний зв'язок Руської церкви з кирило-мефодіївською традицією, так і з апостолом Павлом. Про це, зокрема, може свідчити заява, яку зробив Іларіон у своєму «Слові...», що теж підтверджує тезу про самостійницькі заходи князя Володимира: «Хвалить же похвальними гласы Римская страна Петра и Паула⁵, имаже вѣроваша вѣ Ісуса Христа, Сына Божия; Асия и Ефесь, и Патмъ Юанна Богословьца, Индиа Фому, Египеть Марка. Вся страны и гради, людие чтуть и славять коегождо ихъ учителя, иже научиша я православнѣи вѣрѣ. Похвалимо же и мы, по силѣ нашеи, малыми похвалами велика и дивнаа сътворьшааго нашего учителя и наставника, великааго кагана нашеа земли Володимера» [31, с. 42].

Малопереконливим є й положення про церковний розрив Русі з Візантією, що начебто відбувся в 1051 році, коли Ярослав призначив митрополитом у Києві руського священника Іларіона, позаяк сам же Іларіон свідчить про зворотне. Наприкінці третьої частини свого «Слова...», після коротких формулювань, він пише: «Къ кафоликии и апостольстви Церкви **притѣкаю** (виділено нами. — *Авт.*), съ вѣрою въхожду, съ вѣрою молюся, съ вѣрою исхожду» [31, с. 60].

⁵ Апостола Павла проголошено тут учителем і наставником людності, що перебувала під канонічною зверхністю римського папи. — *Авт.*

Слід зазначити, що на цей час уже була відпрацьована й канонізована вся система церковно-ієрархічних відносин. Кафолічну й апостольську церкву вважали всесвітньою християнською спільнотою, заснованою апостолами, основою якої є апостольські вчення та традиція. Вона ніби як реальне тіло Христа. Існування поза Кафолічною церквою є немислимим, як існування поза самою Церквою. Цю грецьку доктрину виголосив ще у 869 році на Константинопольському соборі представник імператора. У ній йшлося про таке: п'ять існуючих у світі патріаршств, п'ять престолів керують Христовим тілом (церковним) так само, як і людське тіло керується п'ятьма почуттями. Тому всі народи світу, котрі вступають до лона Церкви, мусять підпорядковуватися адміністративно-церковній владі одного з п'яти патріархатів як його митрополії чи єпископії.

Тож, на нашу думку, Руська церква згідно з планами Ярослава й Іларіона приєднувалася до Константинопольського патріархату з певною метою — не тільки стати офіційно визнаною в християнському світі державою, а й отримати максимально убезпечений від зовнішнього втручання церковний статус. Це пояснює прагнення Ярослава Володимировича та його оточення канонізувати Володимира Святославича як першохрестителя Русі. Також зрозуміло стає чому та через що з цим не могла погодитися Візантія, «пам'ятаючи» Аскольдове хрещення, яке, безсумнівно, греки розуміли як офіційно зафіксований окружним посланням Фотія легітимний факт своєї канонічної зверхності.

Треба зазначити, що церковна історія знала лише дві форми відновлення єдності Церкви: або 1) «приєднання» з єретичних та розкольникських спільнот до істинної Кафолічної церкви, або 2) «возз'єднання» (унії в цей час іще не було) двох частин Вселенської церкви, що тимчасово «посварилися» між собою. Іларіон у своєму «Слові...» якраз наголошує на першому варіанті — на приєднанні.

У першому випадку винна в спотворенні вчення чи практики Церкви секта відмовлялася від усіх своїх особливостей і покайно зливалася під канонічною зверхністю рівноапостольного центру до повного «одужання». Вийти з-під канонічної залежності цього центру чи навіть перейти в підпорядкування до іншого було можливо лише за згоди першого рівноапостольного центру.

У другому випадку частини Церкви, які замирюються, домовлялися між собою на основі рівноправ'я, на основі взаємних вимог, поступок при допуску винності з обох сторін, залишаючись кожна, крім пунктів залагодженої суперечки, тим, чим вони були до примирення.

Тобто в першому випадку «винна» Церква, що належить до складу Церкви істинної, стає її невід'ємною частиною (щоправда, самобутність її, особливості, навіть деяка канонічна автономність зберігалися), у другому — дві частини істинної Церкви відновлюють свій мир, не втрачаючи своєї самобутності. У випадках приєднань до Кафолічної церкви ті, що приєднувалися, однобічно зрікалися своїх помилок, а потім зникали в лоні Церкви безслідно. Їх минуле, як і

минуле грішників, що каються, піддається забуттю та згладжуванню. У нашому ж випадку Константинопольський патріархат відновлював свою канонічну зверхність над Руською церквою часів Аскольда й не був зацікавлений, так би мовити, у підтримці популяризації Великого князя Володимира, не даючи згоди на його канонізацію. Такий порядок багато в чому пояснює не лише мовчання Константинопольської патріархії після призначення митрополитом русина Іларіона, а й те, що Руська митрополія в константинопольських диптихах займала одне з останніх місць: у найдавнішому з них — 61-ше; у більш пізньому (XIV ст.) — 70-те місце. Відомо, що в церемоніальних розписах візантійського двору руському князю у XII–XIII століттях було присвоєно лише скромний титул «стольника», тобто офіціанта за трапезою (для порівняння — серед автокефальних архієпископств, наприклад, Херсонеське займало в нотиціях місця з 18 по 21-ше).

Водночас на Руську церкву автоматично поширювалися всі встановлені права Константинопольського патріархату стосовно підлеглих йому митрополій, а саме: 1) право призначення митрополитів; 2) виклику їх до себе на собори; 3) суду над ними; 4) апеляції на суд митрополитів; 5) ставропігії⁶ [9, с. 166].

На поставлення Іларіона митрополитом без патріаршого благословення, що відповідало канонічній традиції, цілком могли вплинути вмילו використані авторитетні прецеденти дособорної ранньохристиянської епохи, а також відоме євангельське положення, пов'язане зі словами Спасителя «Де двоє чи троє зберуться в Ім'я Моє, там і Я серед них». Тобто те, що не дозволено рішеннями соборів, є можливим, якщо обґрунтувати існування необхідної євангельської чи святоотцівської паралелі. А втім, візантійська Церква свідомо не зловживала аналогічними винятками, адже в такий спосіб втратили б авторитет рішення Вселенських соборів та канони.

Серед претензій Константинопольського патріархату щодо церковних порушень із боку Руської церкви можна опосередковано назвати порушення канонів русичами в церковному приміщенні. Про це, ми вважаємо, пише Іларіон: «...сѣ вѣроу вѣхожду, сѣ вѣроу молюся, сѣ вѣроу исхожду». На нашу думку, Іларіон описує гідну поведінку віруючої людини в культовій споруді. Можливо, у цій площині мали місце порушення, які потягли за собою, наприклад, друге освячення Десятинної церкви греком Феопемптом.

«Слово...» Іларіона прозоро розкриває боротьбу провізантійської партії Ярослава з внутрішньою опозицією, яка відстоювала самостійність у церковних питаннях. У заключній же його частині утверджувалася канонічна залежність Руської церкви від Константинопольського патріархату.

⁶ Ставропігія (гр. σταυροπήγιο) – статус монастиря, який передбачав спочатку безпосереднє підпорядкування єпископу (єпископальні монастирі), а згодом і митрополиту. Поступово право надавати ставропігію зосередив у своїх руках Константинопольський патріарх.

Під своїм «Словом...» Іларіон робить такий підпис: «Азь милостию чловѣколюбивааго Бога мнихъ и прозвितерь Иларионъ изволениемъ его от богочестивыхъ епископъ священъ быхъ и настованъ въ велицѣмъ и богохранимѣмъ градѣ Киевѣ, яко быти ми въ немъ митрополиту, пастуху же и учителю» [31, с. 60]. Тут Іларіон відзначає обидва моменти возведення в митрополити — і «посвячення», й «інтронізацію». Отже, на нашу думку, лише з такими повноваженнями можна було оприлюднити програму релігійних перетворень, уміщену в «Слові...». Звісно ж, викласти її Іларіон міг тільки тоді, коли вже став митрополитом, тобто в 6559/1051 році (за вересневим літочисленням).

Концепція «Слова про закон і благодать» виглядає досить ясною й майстерно загорнута у форму алегорії, що в часи середньовіччя вважали свідченням високої освіти та духовності автора тексту. Під образом зміни заповітів та еволюції релігійних віків, прославляючи пишне зростання руського християнства й звеличуючи великого князя Володимира як героя віри, гідного канонізації, «Слово...» утверджує ідею нерозривності долей руського народу з усім християнським світом. Мотиви, які утворюють структуру «Слова про закон і благодать» Іларіона, відіграють підлеглу роль щодо його головної мети: ідейно-теоретичного та теологічного обґрунтування завдань (місій) «нових людей», котрі були ідеологами політики великого київського князя Ярослава Мудрого.

1. Абрамов А.И. Роль Византии и Болгарии в крещении Руси // Введение христианства на Руси. — Москва: Мысль, 1987. — 302 с.
2. Виноградов Г.М. Давньоруський нарративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. — Вип. 4: Історичні науки. — С. 84–95.
3. Гай-Нижник П.П., Батрак О.П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно-політичного поступу // Гілея. — 2015. — Вип. 102 (№ 11). — С. 7–22.
4. Глушак А. Церква в Київській Русі: від введення християнства до занепаду Київської держави (988–1240) // Глушак А., Харьковченко Є. Історія релігії в Україні: у 10 т. — К.: Центр духовної культури, 1996–1998. — Т. 2: Українське православ'я. — 1997. — 376 с.
5. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. — Москва: Институт ДИ–ДИК, 1997. — Кн. 1 — 512 с.
6. Гумилев Л.Н. От Руси до России. — Москва: Институт Ди–Дик, 1997. — Кн. 1. — 512 с.
7. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т. 1. — 349 с.
8. Из «Чтения о житии и погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба (месяца июля 24)» // Златоструй. Древняя Русь X–XIII вв. — Москва: Молодая гвардия, 1990. — 302 с.
9. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви — Москва, 1997. — Т. 1. — 688 с.
10. Киево-Печерский патерик / Памятники литературы Древней Руси: XII век / сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. — Москва: Художественная литература, 1980. — 704 с.
11. Крип'якевич І.П. Історія України. — Л.: СВІТ, 1992. — 560 с.
12. Крекотень В.І. Житійна література Історія української літератури. — К., Наукова думка, 1967. — Т. 1. — 539 с.

13. *Кузьмин А.Г.* Падение Перуна (Становление христианства на Руси). — Москва: Мол. гвардия, 1988. — 240 с.
14. *Лебедев А.* Очерки внутренней истории Византийско-Восточной Церкви. — Москва: ДиК, 1997. — 384 с.
15. *Литаврин Г.Г.* Война Руси против Византии в 1043 г. Исследования по истории славянских и балканских народов. — Москва: Наука, 1972. — С. 177–223.
16. *Литаврин Г.Г.* Еще раз о походе русских на Византию в июле 1043 г. ВВ. — 1969. — Т. 29. — С. 105–107.
17. *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — нач. XII в.) — СПб.: Алетейя, 2000. — 475 с.
18. *Литарвин Г.Г.* Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. ВВ. — 1967. — Т. 27. — С. 71–86.
19. Літопис Руський / За Іпатським списком. Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
20. *Мильков В.В.* Древнерусские апокрифы / В.В.Мильков. — СПб.: РХГН, 1999. — 896 с.
21. *Мильков В.В.* Идеиные течения древнерусской мысли / В.В. Мильков, М.Н. Громов. — СПб.: РХГИ, 2001. — 564 с.
22. *Мурьянов М.Ф.* О летописных статьях 1039 и 1131 гг. «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — Москва: Мысль, 1988. — С. 265–269.
23. *Нікітенко Н.М.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — К.: Академперіодика, 2003. — 332 с.
24. «Память и похвала Владимиру» Иакова Мниха // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — Москва: Мысль, 1988. — С. 286–291.
25. *Пархоменко В.А.* Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. — Полтава, 1913. — 459 с.
26. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века. — Москва: Худож. лит., 1978. — 413 с.
27. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1. — 640 с.
28. *Пресняков А.Е.* Организация церкви на Руси при Владимире «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. — Москва: Мысль, 1988. — С. 227–244.
29. *Разин Е.А.* История военного искусства VI–XVI вв. Санкт-Петербург. — Москва: Полигон, 1999. — 656 с.
30. *Ричка В.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації Історія України. — К., 2001. — № 8 (216).
31. «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI–XII века). — Санкт-Петербург: Наука, 2000. — Т. 1. — С. 26–61.
32. *Табов Й.* Когда крестилась Киевская Русь? — СПб.: Издательский дом Нева. — Москва: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — 416 с.
33. *Толочко П.П.* Древнерусское государство — Киевская Русь. История Украинской ССР: В 10 т. АН УССР; гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 1. — 495 с.
34. *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К.: Наукова думка, 1987. — 245 с.
35. *Флоря Б.Н.* Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше / Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — Москва: Наука, 1988. — С. 122–158.
36. *Хорошев А.С.* Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). — Москва: Изд. Моск. ун-та, 1986. — 206 с.

Pavlo HAI-NYZHNYK,

*Doctor of Historical Sciences,
Head of the Department
of Historical Studies of the Research Institute
of Ukrainian History,
Member of the Ukrainian Academy of Sciences*

**RUS-BYZANTINE WAR OF 1043:
THE ECCLESIASTICAL AND POLITICAL-IDEOLOGICAL ASPECTS
OF CONFRONTATION IN THE CONTEXT OF THE RELIGIOUS
POLICY OF THE GRAND PRINCE OF KYIV YAROSLAV MUDRYI**

Abstract. The history of Ukrainian nation and country shows, that there were a lot of factors, which affected the development throughout the centuries, including economic, political, and ecclesiastical factors. Religious factors also played an important role.

The analysis of available sources, close to the time of Christianization of Kyivan Rus, and special aspects of changes that were identified using hermeneutic reconstruction, allow us to re-examine the policy of Yaroslav the Wise in the context of Rus-Byzantine War (1043). Indeed, its background, chronology and aftermath to some extent reveal both the political-ideological atmosphere of Kyivan Rus and the foreign-policy situation connected with changes in Rus-Byzantine ecclesiastical relations.

Investigating the military campaign of Kyivan Rus against Byzantium in 1043, experts expressed different views on its causes and initiators. In general, there are three main concepts of the war causes: Yaroslav sought to get rid of ecclesiohierarchical dependence on Byzantium; war was caused by the clash of state political interests; aggravation of the whole complex of relations.

There are two factors that led to the defeat of Ruthenian troops: poor weather conditions (storm) and enemy use of wildfire. However, authors describe a sequence of main events of the campaign in different ways. It is evidence that the question remains open, but it is directly related to the war causes and initiators. To find the answer to this question it is necessary to look into earlier times – days of the reign of Yaroslav's father Volodymyr the Great in Kyiv.

Paving the way for long-term existence of Ruthenian Autocephalous Church the Prince ignored the difficulty of a whole complex of religious issues. After Volodymyr had introduced Christianity into Rus, he and his retinue encountered a refusal of canonical equiapistolic centres to declare the Ruthenian Church.

After the death of Volodymyr the Great his son Yaroslav, seeking the recognition of the Ruthenian Church with an official international status, applied church policy towards attracting the Ruthenian Church to the Universal Orthodox community through the canonical supremacy of the Constantinople Patriarchate.

Underestimating the place and role of canonical relations led to the creation of the Pro-Byzantine party headed by Yaroslav, who recognized the canonical supremacy of Constantinople Patriarchate after the death of Prince Volodymyr. The consequences were not too encouraging: Russ remained Orthodox Christian country, having acquired formal canonical status, but the foundation for internal conflict was laid. It caused a fight Pro-Byzantine party with the internal opposition, which was advocating independence in religious matters, and thus it caused a split in the Ancient Rus society.

The opposition, which had created its own church ideology in the days of Volodymyr, was not interested in a new redistribution of wealth and power, and apparently initiated the war with Byzantium in 1043 year.

However, the leading cause of the failures of the Ruthenian troops was Greek operational readiness rather than storm at sea. Therefore, the most significant reason for the defeat of the Ruthenians was the lack of concordance between retinues, which does not exclude the possibility to consider «tension» as «pre-adjusted tactic».

Therefore, the Ruthenian military campaign against Byzantium in 1043 was doomed to be defeated from the very beginning. There were forces in Yaroslav environment that were focused on the relationship with the Byzantine Christian center and were interested in such outcome. This allowed Yaroslav, on the one hand, to break down the resistance of the opposition, and on the other hand, to bring his own church policy to the logical conclusion. As a result, priest Ilarion, who proposed in his «Sermon on Law and Grace» the program of further religious, political and ideological transformations, became a new Metropolitan of Kyiv.

Keywords: Yaroslav the Wise, Kyivan Rus, Hilarion, Russian-Byzantine war.